

ЗА НЯКОИ ВЪЗМОЖНИ УПОТРЕБИ НА ДИЕТОЛОГИЧНИТЕ КАЛЕНДАРИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ

Резюме. Статията предлага възможни отговори на въпроса дали диетологичните календари, разпространявани сред южните славяни през Късното средновековие, се практикуват или служат само за четиво. Във връзка с това се открояват основните специфики във византийския и в славянския културен контекст, в които се разгръща интересът към диететиконите. На базата на тази съпоставка е изказано предположението, че на славянска почва този приложен жанр би могъл да притежава преди всичко символна стойност, и, макар да задава модел за конкретен *modus vivendi*, е преди всичко знак на престижа, маркер за читателски нагласи и културни потребности. Привлечена е информация от извори, която доказва реалната възможност да се изпълняват зададените в календарите хранителни предписания. В същото време, с оглед на паметниците, преписвачите и, най-общо казано, на духовните промените, настъпили през Късното средновековие, четенето на диететологичните съчинения през този период се интерпретира като социокултурен феномен, като част от по-широката авторефлексия на оформящия се нов читател и ползвател.

Ключови думи: диетологични календари, медицина, Късно средновековие, рецепция

Диетологичните календари (предписания за хранене, хигиена, очистителни процедури и т.н. за всеки месец от годината, съобразени с принципите на античната хуморална теория) са хетерогенна група текстове. Те могат да са както лапидарни указания, състоящи се от включване или избягване на единствен продукт в менюто за конкретен месец, така и да са снабдени с подробни разяснения за динамиката на хуморите в човешкото тяло според промените в сезоните, указания за прием или въздържание от водещите до хуморален дисбаланс нутриенти, препоръки или забрани за извършване на труд, секс или къпане през месеците, както и предупреждения за болестите, които могат да сполетят човек, в случай че не следва изложените съвети. Тази структурна вариативност е заложена в жанра – Античността по-

знава и сравнително детайлни, и много пестеливи диететикони. Въпреки съдържателното си разнообразие, диетологичният календар, бидейки естествено-научно и медицинско съчинение, е едноизмерен текст без претенция за душеполезна дидактика. Той би могъл да влиза, като всяко четиво, в по-широката интерпретация на социокултурните явления на своето време, но като профилактично предписание трудно би могъл да се подложи на друг, освен на буквален прочит. По природа е нормативен, но не в смисъла на средновековната нормативност, а на иманентните за медицината акрибия и емпиричност, които разчитат на ясен, установен терапевтичен режим.

Когато съчинение, което не разполага с оригиналния контекст на своето пораждане, е възпроизведено в друга култура, а и в друга епоха, защото все пак диететиконът е продукт на Античността, естествено възникват няколко въпроса. Какви са причините, довели до появата му? Практикува ли се този предписателен текст или само се чете? Има ли вероятност на славянска почва този приложен жанр да притежава единствено символична стойност, и, макар да задава модел за конкретен *modus vivendi*, да е преди всичко знак на престижа, маркер за читателски нагласи и културни потребности.

В друго свое изследване, посветено на диетологичните календари, коментирах разпространението им с оглед на състава на ръкописите, в които те се поместват, както и през сведенията за техните притежатели, преписвачи и книжовни средища, към които последните принадлежат¹. От запазените свидетелства се вижда, че за периода

---

¹ До този момент са ми известни 24 преписа на диетологични календари – основно с южнославянски и молдовски произход, като почти нямам сведения за руската традиция на тези съчинения. Запазените преписи се поделят в шест основни групи. Единствената атрибуирана сред тях съдържа превода на Στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας на Николай Каликъл. Най-многобройна – 11 преписа – е групата с диетологичните календари, приписвани на цар Соломон. Анонимният диететикон О исправленіе зодиахъ е познат по три преписа. Версия, приписвана на Йоан Дамаскин, е засвидетелствана в два преписа. Отделна група, отново от три преписа, образува О лѣтнѣ обхѣни и вѣдоушны прѣмененіх. Последната група, засвидетелствана в две копия, е представена от анонимен диетологичен календар без наслов, който се приписва заедно с Галиново на Ипократа. Диететиконите най-често се поместват в сборници със смесено съдържание, където се преписват заедно с гадателни книги като гръмници и трепетници, предсказания за добрите и лошите дни, астрономически и астрологически статии, както и *Сказанието за дванадесетте петъка*. Друга особеност в писмената традиция на тези съчинения е, че нерядко те се включват като непланирани добавки, т.е. не са интегрална част от обмислена периферия в съдържанието на кодексите. Предварителен списък и групиране на южнославянските преписи на диетологични календари в: KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietetic texts in Medieval Slavonic Literature. Preliminary

XV–XVII век диететиконите могат да се възприемат като висока литература, като текстове за елита, докато преписите от XVIII–XIX в. са репрезентативни за формиращата се култура на редовия свещеник или мирянин, т.е. календарите стават достойни на недотам образования, но все пак грамотен читател. Настоящият текст ще се опита да даде възможен отговор на въпроса дали диететиконът е само четиво, което е важно именно като теоретично знание, като обща култура, или е преписван с идеята да бъде практикуван.

Две са базовите предпоставки за осъществяване на предписанията в календарите – едната е нивото на грамотност и волята за собственото физическо благополучие, другата е материалната способност да се реализира режимът. Второто условие се отнася както към икономическата възможност да се осигуряват посочените в съчиненията ядива, така и до териториалната наличност на продуктите, тъй като текстовете, послужили за превод, са византийски и са съобразени със спецификите на умерения морски климат и свързания с него добив на растителни, животински и рибни продукти. Смяната на цивилизационните контексти предполага и смяна на адресатите, въпреки пренасянето на конкретни културни практики, каквато е и „грижата за себе си“ по определението на М. Фуко². Защото античният календар е писан за елити – дворцови или представители на градски нобилитет – докато византийските текстове, а и славянските преводи, са насочени към друга аудитория. От една страна, първият регистриран южнославянски пример е в сборник, създаден по поръчка на владетеля – Изборника от 1073 г. Най-пространните и добре структурирани, включително визуално, преписи на диететикони са поместени в представителни псалтири с последования, които обичайно са поръчка, респективно дар за богат манастир или заможен притежател. Може да се предположи, че собствениците на такива кодекси биха могли да си осигурят необходимите храни, изисквани от медицинските предписания. В същото време повечето запазени южнославянски преписи – и то по-пространните като съдържание – датират от периода на османското владичество. Този факт подновява питането дали техният читател, вече пода-

---

remarks. – In: *Scripta & e-Scripta*, 19, 2019, p. 327–342. За книжовния контекст и конвоя на диететиконите вж. в: KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages: A Case Study. – In: *Studia Ceranea*, 11, 2021, p. 269–282.

² Вж. ФУКО, М. *История на сексуалността. Т. 3. Грижата за себе си*. Плевен, 1994. Фуко отделя специално внимание на интереса към медицината, грижата за тялото, вниманието към природата и обстоятелствата и бдителността към връзките между календара и здравето през Античността. В своя коментар върху механизмите на това сложното взаимодействие той използва като наглед и диететиконите. Пак там, с. 123–178.

ник на Османската империя, може да си набави изброените в указанията продукти. Така например хранителните съставки в диететикона, поместен в Псалтир, дело на кописта Авраам Дмитриевич (ркп. № 115 Народна библиотека – Пловдив от XVII в.)³, изискват консумация на пилешко, козе, агнешко и говеждо месо, диви птици, риби, мед, кебап, зехтин (дървено масло), люти подправки, както и продукти, които, макар и типични за Балканите, обикновено не се споменават в медицинските предписания: прясно и кисело мляко, масло, яйца, шипки, пшеница и др. Цитираните откъси са достатъчно илюстративни за разнообразието на диетата, което налага календара:

Мѣзъ Септемврѣе. Въ съ мѣзъ вѣрѣ срѣдно. и чловекъ лице развалѣ се. вино вѣрло самоси не пѣи. и пази се ѿ козе месо и говеже. И ѿ банно не къпи се. сладко гажѣ и шерветѣ, и пи былѣе, и топло гастѣе гажѣ съ щецетомѣ. и месо кокошѣе, и рѣбы тльсты. и сѣтро прѣсно маѣво да пѣешъ добро е. и сѣтро и вѣръ покраи рѣкъ да сѣдишь добро е.
 Мѣзъ октом'врѣе. Въ съ мѣзъ вѣрли вѣтрове вѣють ѿ истокъ. и лице чловецьско добѣе мощь. добро е да гадешъ прасовно листвѣе варено и пражено и рѣбы печени, и вино сладко. и шипки гѣ, добро е. и кръвь да теглишь добро е. пази се ѿ постѣ. и ѿ зли овоцѣа. и ѿ банно горецѣ пази се до дѣ ѿ.

Издаването и превеждането на съвременни езици на извори, свързани с гастрономията на Византия, тяхното анализиране в антропологичен, кулинарен, медицински и изобщо културно-исторически контекст, позволяват да се формира по-конкретна представа какво е храненето в отделни социални групи и територии на империята⁴. За Балканите не може да се твърди същото, въпреки че през последните десетилетия се появиха нови изследвания върху храната на българите през Средновековието и Възраждането⁵. В съвременните анализи

³ Описание на ръкописа в: ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София 1920, с. 173–181.

⁴ Вж. напр. BRUBAKER, L., K. LINARDOU (Eds.). *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*. Aldershot, 2007; DALBY, A. *Tastes of Byzantium: the Cuisine of a Legendary Empire*. London-New York 2010; MAYER W., S. TRZCIONKA (Eds.). *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*. Brisbane, 2005; WILKINS J., NADEAU R. (Eds.) *A Companion to Food in the Ancient World*. Malden-Oxford: Wiley Blackwell, 2015.

⁵ Ще посоча само някои актуални публикации: БЕНЧЕВА, Й. Храната на средновековните българи според византийските извори от XI–XII век. – В: ГЮЗЕЛЕВ, В. (съст.). *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов*. София, 2017, с. 279–283; БЕНЧЕВА, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят X–XV век*. София, 2019; ГЕОРГИЕВА, Т. Грамотите и житията като извори за храната на средновековния българин (XIII–XIV век). – *Времена*, 20, 2021 (електронна версия: shorturl.at/mMR26); ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*. София, 2000; ПАВЛОВА, А. Храната на

на хранителните практики в средновековна България са привлечени като изворов материал данни за търговията, добива и консумацията на хранителни продукти, грамотите на българските владетели, различни византийски източници, покаяните книги, кръстоносните хроники, а за по-късния период – от търговски документи от Венеция и Генуа, пътеписи на западноевропейски и арабски пътешественици, османските данъчни документи, както и регистри за задълженията на земевладелците в османска Румелия и т. н.

Житийната литература, поради нормативния си характер предлага по-оскъдна и стандартизирана информация, а в епизодите, съдържащи лечителство, то е по правило чудотворно и дори да не клони към екзорцизма, не се обляга върху медицинска емпирия, както и върху диететика⁶. Малкото медицински текстове, като диететиконите, имат предписателен характер и по-скоро изискват, отколкото се съобразяват с наличното продоволствие. Късните хекимджийски тефтери, лековниците, които също са феномен на XVIII и XIX век, медико-фармакологичните компендиуми, продуктите списъци на възрожденските ахтари – магазините за аптекарски стоки, билки, мехлеми, етерични масла, подправки, чай – допълват номенклатурата на растителните и животински компоненти, използвани в лечението и профилактиката⁷.

Храните и напитките, които могат да се извлекат от тези писмени източници, подсказват за развитието на добра селскостопанска и търговска дейност, независимо от политическата ситуация по нашите територии. Както е известно, бидейки поданици на Османската империя, българите имат владелческо право над земята си и могат да се ползват от реколтата след изплащането на задълженията си към

средновековните българи от XIII–XIV в. като част от всекидневния бит. – *История*, 1, 1994, с. 36–47; ЦАНКОВА, Г., П. ТИВЧЕВ, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век. – *Археология*, 6, 1964, 2, с. 41–45; НАЙДЕНОВА, Д. Храната и храненето в средновековните славянски пенитенциални текстове. – *Българска етнология*, 44, 2018, 4, с. 400–420.

⁶ За възприемането на болестта като демонично обладаване на тялото и изместването на акцента от античното схващане за здравето като равновесие на хуморите към лечението като екзорцизъм вж. БРАУН, П. *Светът на Късната античност*. София, 1999, с. 58.

⁷ За методите и употребите на билки и вещества по данни от късносредновековните медицински сборници и съчинения вж. АНГУШЕВА, А., М. ДИМИТРОВА. Текстове за женското здраве в късната южнославянска традиция. – В: *Кирило-Методиевски четения 2019. Сборник*. София, 2020, с. 126–138; ГЕОРГИЕВ, Г. Опиум, живак и магия – български народни лековници и регионални лечителски „школи“ през Ранното възраждане. – *История*, 23, 2015, 5, с. 471–490.

хазната. Данъци се взимат от добивите от ниви, лозя, градини, рибни ловилища, орешащи, пчелини; от животновъди, винари, земеделци, готвачи, търговци, еснафи. Само като пример – още от самото начало на XVII в. има документи за отчета на еснафа на зарзаватчиите, членове на който са били само рая-българи⁸. Повечето пътешественици, минаващи през България, подчертават изключителната плодородност на земята, както и умението на българина да отглежда земеделски култури и да развъжда домашни животни.

В менюто на българите, посочва Йоанна Бенчева, присъстват петте основни групи храни... като най-често в изворите се споменават зърнени култури – пшеница, просо, ечемик и направен от тях хляб [...] каши, приготвени от брашно от различни зърнени култури. Плодове и зеленчуци, лук, чесън, краставици, зеле, различни тревни растения, гъби, леща и нахут, както и ябълки, круши и смокини и др. Млечните продукти са обичайна храна за българите от периода. Предимно се споменава сиренето, прясно или втвърдено, [...] прясното мляко. От месото преобладава овчето, говеждото, пилешкото, дивечът; рибата – морска, но заради географските ширини има превес речната. Използват се и ядки – орехи и лешници. Основен подсладител е медът, а от мазнините [се употребяват] главно животински и по-рядко зехтин.⁹

Следователно, погледнато в материален аспект, българинът би могъл да спазва, ако не изцяло, то основните насоки на диетологичните календари. Кой обаче има достъп до такава информация и в какъв контекст тя може да се вгради?

Вече беше отбелязано, че до XV в. почти няма или не са ми известни преписи на диететолози¹⁰. Не е такава положението в съседна Византия – периодът от XI в. нататък и особено XIV–XV в. е ключов за развитието, преосмислянето и разпространението на медицинското

---

⁸ ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*, с. 25.

⁹ БЕНЧЕВА, Й. *Транезата...*, с. 269–270.

¹⁰ Хипотезата, че може да са съществували по-ранни, от XIV век, преводи на подобни съчинения в България, които не са достигнали до нас, се нуждае от допълнителни доказателства за български превод на съставите, в които тези текстове се откриват. А. Турилов посочва групата астрологични и прогностични съчинения, сред които попадат и диетологичните календари, като един от малкото примери, в които текстове, фиксирани в славяно-молдовски преписи, не са засвидетелствани в българската литература от XIV век. – Вж. ТУРИЛОВ, А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. – В: ТУРИЛОВ, А. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва, 2010, с. 410–438 (бел. 22, с. 424).

знание. Подемът на диетологичните съчинения в империята започва от единадесетото столетие. От това време е диетологичният трактат на придворния лекар и астролог на Михаил VII Дука, антиохиеца Симеон Сит – *Σύνταγμα κατὰ στοιχείων περὶ τροφῶν δυνάμεων*¹¹. Съчинението е засвидетелствано в десетки византийски ръкописи и неговата популярност се дължи както на употребата му като практически диетологичен наръчник, достъпен и за специалисти, и за широка аудитория, така и на факта, че обединява гръцката традиция с актуален за времето си ориенталски материал¹². От същото столетие е дидактичната поема *De medicina* на Михаил Псел¹³, сравнително обемно произведение, предназначено да служи като въведение в медицината за неспециалисти и в което също са включени диетологични препоръки¹⁴. Самите диетологични календари добиват популярност приблизително от XII в. нататък, въпреки че има немало примери и от по-ранно време. Именно от XII-то столетие е стихотворният диетологичен календар *Στίχοι εἰς τοὺς δώδεκα μῆνας* на Николай Каликъл¹⁵, придворен лекар на Алексий I Комнин, по-известен като дворецов поет, автор на панегирична лирика, на похвали за императора и аристократи от неговия двор¹⁶. Пак през XII в. по повеля на Йоан II Комнин е изградена най-голямата болнич-

---

¹¹ Издание на текста: LANGKAVEL, B. *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*. Leipzig, 1868. Дигитализиран вариант на изданието: <https://wellcomecollection.org/works/fuvfjy7a>

¹² BOURAS-VALLIANATOS, P. Galen's reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on human physiology. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, 2015, p. 457.

¹³ HOHLWEG, A. Medizinischer 'Enzyklopädismus' und das Πόνημα Ἰατρικόν des Michael Psellos. Zur Frage seiner Quelle. – *Byzantinische Zeitschrift*, 81, 1988, no. 2, p. 39–49.

¹⁴ Твърди се, че двамата големи ерудити взаимно се конкурират и подражават в желанието си да впечатлят младия император, който проявява изявен интерес към природните науки. Вж.: BOURAS-VALLIANATOS, P. *Galen's reception in Byzantium...*, p. 440.

¹⁵ IDELER, J. *Physici et medici Graeci minores*, 1, Berlin, 1841, p. 418–420.

¹⁶ Диететиконът му е познат поне в четири славянски преписа – два сръбски от XV в. и XVI в. и два руски от XV в., които възхождат към южнославянския превод. За славянската традиция на календара на Николай Каликъл вж.: БЫЛИНИН, В. Календарные эпиграммы Николая Калликла в южнославянской и русской письменности XV–XVI вв. – В: БОГОЛЮБОВ, А., Р. СИМОНОВ (ред.). *Естественно-научные представления Древней Руси*, Москва, 1988, с. 39–51; ТУРИЛОВ, А. Ранний славянский список календарных эпиграмм Николая Калликла („Птохопродрома“): к вопросу о времени перевода. – В: ТУРИЛОВ, А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва, 2012, с. 471–477.

на институция във Византия – болницата към манастирския комплекс Пантократор¹⁷. Вероятно към края на XIII в. най-късно в началото на XIV в. възниква трактатът на Йоан Архиятрос, *Терапевтика*¹⁸. Ключова фигура в медицинското знание на XIV век е византийският лекар и автор на медицински съчинения Йоан Захариас¹⁹. От XIV в., но най-вече от XV и XVI в. са запазени стихотворни диетологични календари в гръцки ръкописи. Списъкът с автори и заглавия може да се допълва, но това, което трябва да се подчертае е, че във Византия интересът към диетологията е следствие на цялостен подем на природните науки, той е своеобразен отглас от времето на енциклопедизма, на християнското връщане към Аристотел, на писането на екзегетични съчинения към античните автори и на създаването на натурфилософски съчинения.

Още античните и византийските автори и преписвачи на диетологични календари подчертават тяхната полезност – диететиконът е нужен, за да спести посещението при доктор, чиято помощ съвсем не е евтина, а нерядко е и безрезултатна. Медицинската услуга сама по себе си е лукс, тя предполага грамотни ползватели и образовани специалисти, изисква преподаватели и институции, в които обучението да се случва, или поне наличие на градска, ако не и столична среда – условия, които дори в късната византийска империя невинаги са изпълними²⁰. Ако е прав Перегрин Хордън, че „елитните пациенти са лекувани от елитни лекари“²¹, то тогава е логично по-големият сегмент от не толкова заможни и/или териториално отдалечени от лекаря болни да предпочете ползите на профилактиката и диететиката. Това, разбира се, не води до

---

¹⁷ КАЖДАН, А., А. ЕПСТЕЙН. *Византийската култура XI–XII век. Промени и тенденции*. Прев. ДИМИТРОВ, Д., София: Фабер, 2001, с. 179.

¹⁸ Издание и коментар у: ZIPSER, B. *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*. Leiden–Boston, 2009.

¹⁹ BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine. The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275–c.1330)*. Oxford, 2020. В съчиненията на авторитетния интелектуалец от времето на Палеолозите често се откриват диетологични предписания за лечение на конкретни болести. В своето изследване върху писменото наследство на Йоан Захариас П. Бурас-Валианатос коментира и книга трета от *Medical epitome*, посветена на неинвазивните медицински практики като кръвопускане, очистителни процедури, пиявици, бани, физически упражнения и диететика. Основни източниците на тази глава са обобщения от предходен текст на Йоан Захариас – *On Psychic Pneuma*, глава 2, както и извлечения от енциклопедичния труд Ἐπιτομῆς Ἱατρικῆς на Павел от Егина, книга първа. Ibid., p. 128, p. 199 f.

²⁰ NUTTON, V. Byzantine medicine, genres, and the ravages of time. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 13.

²¹ HORDEN, P. Medieval hospital formularies: Byzantium and Islam compared. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 146.

радикална промяна на адресата – инструкциите на превантивната медицина са насочени отново към дворцовата и провинциална аристокрация. Диетологичните съвети се откриват в медицински трактати, писани за императори или високопоставени особи, както цитираните вече примери със съчиненията на Симеон Сет, Михаил Псел, Йоан Захариас и т.н.²². Обмисляйки своята аудитория, авторите на наръчници и енциклопедични справочници създават и текстове, удобни за използване от непрофесионалисти²³. Именно това е голямото предимство на диетологичния календар – той притежава практическото преимущество да е изпълним от сравнително добре образования мирянин, без необходимостта от лекарски надзор и ръководство.

Рационализмът на византийските текстове от това време, обаче, се отличава от този на балкано-славянския свят през Късното средновековие. Действително, запазените славянски писмени паметници от XIV-то столетие насетне показват повишен интерес към медицината в основните ѝ направления – диагностика, лечение и профилактика. Примерите са единични, но показателни – от края на XIV в. е *Ятрософията* или *Медицинско изкуство за всякакъв случай*, запазена в единствен сръбски препис в ръкопис № 462 от Хилендарския манастир²⁴. От XV-ти век е колекция от Галенови и Хипократови рецепти в *Ходошкия сборник* (ръкопис № IXF10 НМ–Прага)²⁵, а *Хилендарският медицински кодекс* (ръкопис № 517 от Хилендарския манастир) датира от средата на XVI в.²⁶ Диетологични съчинения се появяват в няколко молдов-

---

²² Вж. тук бел. 15 за конкуренцията между Михаил Псел и Симеон Сет, вкл. в утвърждаването на авторитетни позиции чрез предлагане на естественонаучни трактати и справочници пред императорския двор. Известно е и, че съчинението *Medical Epitome* на Йоан Захариас Актуариус е писано за Алексий Апокавк († 1345), изтъкнат византийски военачалник по времето на императорите Андроник III Палеолог и Йоан V Палеолог.

²³ Бурас-Валианатос отделя специално внимание на специфичната категория *philiatroi* – потенциалните ползватели на медицинските справочници, които не са доктори, но са добре образовани и проявяват изявен интерес към медицината. От тях не се очаква сами да изготвят лекарства или да си пускат кръв, но в случай на натрупан достатъчен опит и знания и това е възможно. Вж. BOURAS-VALLIANATOS, P. Texts for amateur physicians (*philiatroi*) in the ancient and early Byzantine world. – In: BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine...*, p. 105–138.

²⁴ Сбирката съдържа 13 рецепти с мехлеми и отвари за лечение на различни болести, сред които краста, дизурия, хемороиди, гниене на червата, настинка и др. Описание на ръкописа в: БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд, 1978, с. 177.

²⁵ Описание на ръкописа у VAŠICA, J., J. VAJS. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze (Catalogus Codicum Palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae)*. Praha, 1959, s. 212–218.

ски ръкописи²⁷, включително и в кодекс на известния копист Гаврил Урик²⁸, от това време са и част от преписите на диетологичния календар на Николай Каликъл²⁹. От XVI-ти до XIX в. включително са известни двадесетина преписа на диететикони, поместени основно в сборници с антологичен състав³⁰. Изброяването на тези примери има за цел да открие през тях основната тенденция на медицинското знание през Късното средновековие, а именно – неговото прагматизиране. Текстовете с анатомични и физиологични описания, с медицински термини, с разяснения на връзките между природните цикли и човешкото здраве са известни още от времето на Първото българско царство. Но това в същината си са енциклопедични съчинения с богословски и теоретичен характер, в които сведенията за макрокосмоса – за света и за природата, са съчетани с информация за микрокосмоса – за устройството и функционирането на човешкото тяло. Сред тях са *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, *За природата на човека* на Немезий, еп. Емески, *Шестоднев* на Йоан Екзарх, *Физиолога*. Тези текстове, преведени, за да отговорят на нуждата от индивидуално четиво за дворцовия и провинциален елит, притежават образователна, а не терапевтична насоченост.

Медицинската литература през Късното средновековие в най-широкия смисъл на думата е ориентирана към друг тип ползвател. Тя е насочена не само към духовенството, но към оформилите се групи от грамотно градско население, към позамогналите се търговско-занаятчийски прослойки, готови да усвояват знание в достъпната форма на „праkritите“, според сполучливото определение на И. Добрев³¹. Тради-

---

²⁶ Описание на ръкописа у БОГДАНОВИЋ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд, 1978, с. 194–195.

²⁷ Ръкописи: РГБ, Ф. 209, № 201 от първата четвърт на XVI в.; Украинска национална библиотека, Ф. 313, № 47 – ок. 1561 г.; № 649 от библиотеката на Румънската академия (Тулчански сборник) от първата половина на XVI в. За контекстуализирането на диетологичните календари в молдовската писмена традиция вж. ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Храна и аксиология според два текста в молдовски сборник Ms. Slav. BAR 649 от XVI век. – *Slověne*, 8, 2019, No 2, с. 140–162.

²⁸ Текстът на преписа е открит в два фрагмента – в ръкописи в РГАДА, Ф. 188, № 778 и в РГБ, Ф. 178, № 923 от 1447 г., идентифициран от А. Паскал. Вж. ПАСКАЛЬ, А. Неизвестное апокрифическое сочинение „Сказание Соломона како ясти во вся дни“ в славяно-молдавской книжности XV–XVI вв. – *Русин*, 54, 2018, 4, с. 13–32.

²⁹ Два южнославянски преписа са: ГИМ, собр. А. И. Хлудов № 114, ок. 1404 г.; РГБ, Ф. 178, Муз. Собр., № 921, втора четвърт на XVI в.

³⁰ Вж. бел. 3 тук.

³¹ ДОБРЕВ, И. XIV век – класицизъм или праkritи? – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция в София, 26–28 юни 2003*. София, 2004, с. 19–26.

ционно, анализите на културни и обществени процеси при подчиненото положение на славяните под османска власт отчитат огромните щети над културния живот, липсата на самостоятелна църковна, просветителска и книжовна дейност. Въпреки че не съществуват официални културни институции, знание има, има и поръчители на ръкописи, както и изпълнители на скъпи поръчки³². Малкото запазени имена на съставители на кодекси, съдържащи диететикони, принадлежат на професионални кописти, на високо ерудирани книжовници, които са обвързани с авторитетни скриптории и манастири – Нямец в Молдова, „Св. Троица“ до Плевля, Атон, Карлово. Такива са изтъкнатите преписвачи като Гавриил Урик³³, атонския инок Гавриил от XV в.³⁴ и по-късните, Гаврило Тройчанин³⁵ и Аврам Димитриевич³⁶. В кодексите на гореизброените книжовници диетологичният календар не е случайна добавка. Той е част от сложната амалгама на антологичния тип сборници, в които библейският и църковният пласт се пресичат с този на всекидневния, битов прагматизъм, но тук емпиричното знание е знак за широката начетеност на съставителя, а и на притежателя³⁷.

Диетологичните съчинения, обаче, се откриват по-често в неугледни сборници със смесено съдържание, в молитвеници на свещеници, понякога и в лековници. Същото може да се каже и за византийски-

---

³² Показателно в това отношение е изследването на Е. Мусакова за луксозните ръкописи на XVII век. МУСАКОВА, Е. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга. Описи. Находки. Библиология: втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916)*. Пловдив, 2015, с. 247–263.

³³ За дейността на Гавриил Урик и най-нови идентификации на ръкописи, излезли под неговото перо вж. у ПАСКАЛЪ, А. О рукописном наследии молдавского книжника Гавриила Урика из монастыря Нямец. – *Istorie și cultură. In onoreț academician Andrei Eșanu*, Ed. С. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

³⁴ Кратка справка за сръбския монах Гавриил вж. у ТУРИЛОВ, А. Гаврил. – В: *Православная энциклопедия*, Т. 10, Москва 2005, с. 205–206. <https://www.pravenc.ru/text/161273.html>, както и ДИМИТРОВА, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп. 2/24 от Рилската света обител*. София, 2012, с. 21–29.

³⁵ СЫРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, књ. 197, 1899, св. 1, с. 1–54; KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. *Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages*, p. 276–277.

³⁶ За централната роля на средногорския книжовен кръг, към който принадлежи Аврам Димитриевич, в създаването и разпространението на луксозни ръкописи по аналогия на гръцките такива вж. МУСАКОВА, Е. Цит. съч., с. 247–263. Актуална информация и библиография за делото на иерей Аврам вж. у РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*. София, 2020, с. 129–135.

³⁷ ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Цит. съч., с. 156.

те ръкописи с диететикони, които често са изписани с небрежен почерк, без украса, понякога липсват дори отчетливи наслови към предписанията. При липса на експертни източници на медицинско знание, достъпът до информация се осъществява от профанни носители, от пътуващи монаси или свещеници, които обслужват широки територии извън малките си енории.

Извън пряката необходимост да се избегне зависимостта от докторите или по-скоро да се преодолее недостигът на такива, назрява още една – да се подреди живеенето според принципи, които са свързани с по-задълбоченото разбиране на природните цикли и тяхното отражение върху човека. Медицинското знание е само един от компонентите на дългия процес на съзряване на прединдустриалното общество, демократизирането и секуларизацията на образованието е друг фактор, който катализира интереса към сфери, излизащи извън строго църковната грамотност. XIX век, през който също се преписват диетологични календари, е време, в което усилено се превеждат и препечатват медицински текстове – напр. „Правила за сохранение на здравието“ (1852); претърпелият няколко издания труд на А. Сарантис „Игиономия, сиреч, правила, за да знаем как да си вардим здравието“, преведен от Сава Доброплодни; „Гигиена (наука за сохранение на здравието)“ от Орфил (1851) и т. н. Сам по себе си възходът на книгопечатането в Европа дава могъщ тласък в разпространението на медицинската литература – вероятно тя е единственият достоен конкурент на Библията и богослужебната книжнина от Гутенберговата епоха³⁸. През 1845 г. в Букурещ се появява първият печатан лековник на български език, а паралелно с това през цялото столетие се преписват лековници. През този период се повишава вносът на подправки и билки на Балканите, които обогатяват номенклатурата на лековниците и макар и бавно започва да се разгръща мрежа от ахтарски дюкяни, спицери и същински аптеки. Интересът към лечението, както и през Античността и цялото Средновековие, не се разгръща изолирано, ръкописите изобилстват с астрономически и астрологически съчинения, тълкуванията на съни-

---

³⁸ Класическият случай е издаденият в Майнц *Aderlasskalender* за 1457 г., указващ дните за кръвопускане и очистителни процедури. Макар че е предназначен за лекари, той се радва на изключителна популярност и сред неспециализирана читателска среда и претърпява множество преиздания на немски и латински език. Той е само един от примерите за широкото разпространение на медицинската литература с развитието на печата. С множество преиздания са Канон на медицината на Авицена, Салернският кодекс на здравето на Арнолд от Виланова, Естествената история на Плиний Стария, хербариите от Майнц (*Gart der Gesundheit*, *Hortus sanitatis* и *Herbarius moguntinus*) и т. н. – Вж. ШУЛЪЦ, Ю. (съст.) *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье*. Москва, 1972, с. 6.

щата, гадания и прочие, които преследват същата цел на човека да разчита знаците на природата, за да планира и овладее живота си. Сякаш интересът към здравето на собственото тяло, към възможностите да се предскаже бъдещето според земните и небесни промени, към медицинското възприемане на света припомнят културните модели на Античността. Коментарът на Фуко върху социални феномени от класическата римска епоха в голяма степен е валиден за културния контекст, в който се утвърждава интересът към диетологичния календар в балкано-славянския свят през Късното средновековие: „от нея [медицината – б. м., И. К.-К.] се очаква под формата на корпус от знание и правила, да определя един начин на живот, един промислен тип отношение към себе си, към своето тяло, към храненето, към съня и будното състояние, към различните дейности и към обкръжаващата среда. Медицината трябвало да предлага под формата на режим, една доброволна и рационална структура на поведение.“³⁹

В посочения от Фуко модел на живеене полезността на диететикона е несъмнена, а с оглед на продуктовете наличности на Балканите този режим е и реализируем. Отвъд буквалността на диетологичната приложност, остава въпросът коя от възможните оптики към четенето и употребата на медицинските текстове е най-адекватна за жанра. Отговорът на това питане може да се търси в предложените от П. Хордън три възможни аспекта към употребите на медицинските ръкописи⁴⁰. Първият от тях се отнася до *полезността* с всичките условия на този смисъл, т. е. дали тези текстове са били ефикасни като лечение и дали действително са вършели някаква работа. Вторият е свързан с *лукса и показността* – медицинските съчинения и сборници обикновено демонстрират образоваността на своя поръчител или засвидетелстват уважението на автора или изпълнителя на поръчката към неговия патрон. Третият е насочен към *начетеността*, тъй като въпросните ръкописи се ползват от хора, които нерядко не са лекари, но са изкушени от науката и естествознанието, в което търсят не чистата терапевтика, а знанието за устройството на света и човека. Тези подстъпи към разбирането на медицинските сборници, подчертава Хордън, не подценява терапията като тяхна същностна категория, а се стремят към широкоспектърно анализиране на медико-литературните феномени във Византия. Тоест, обмисляйки медицинските наръчници и трактати, изследователят им трябва да надскочи интерпретирането им в плана на лечителската практиката на един доктор или обучителната им функция в специализираните за

---

³⁹ ФУКО, М. Цит. съч., с. 126.

⁴⁰ HORDEN, P. Prefatory Note: The Uses of Medical Manuscripts. – In: ZIPSER, B. (Ed.). *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna, 2013, p. 1–6.

това места, и да вземе предвид и техните извънмедицински употреби. Конкретните обстоятелства и контекст определят как ще се чете медицинският текст, коя ще е превалиращата функция – „грижата за себе си“, клиничната практика, образоването и самоутвърждаването, изграждането на представа за себе си в определени социални среди, или нещо друго.

И все пак здравната профилактика, индивидуалното самообразоване и лечението на Балканите не може да се изведе като естествено продължение и адаптация на византийската медицина. Колкото и скромен да е приносът на византийските интелектуалци и доктори в сравнение с наследството на Хипократ и Гален, отношението към него е академично – то се развива на базата на собствени надграждания, теория и практика, както и на по-късен синтез с достиженията на ислямската медицина. Въпреки че компендиумите и текстовете на Диоскурид, Орибазий, Аеций, Александър от Тралес, Павел от Егина и т.н. не блестят с оригиналността на гръко-римската медицинска мисъл, те не могат да се възприемат като просто съхранение и продължение на хилядолетната традиция. Прилагани или не в клиничната практика, те изразяват научния интерес към средновековното здравеопазване и лечение, и поддържат авторитетното реноме на техните съставители, преписвачи и читатели.

На този фон четенето на диетологичния календар от южнославянските ръкописи през Късното средновековие е по-скоро социокултурен феномен. Не създаването на наука и трактати, а оформянето на грамотни ползватели е моторът, който задвижва медиализирането на късния балкано-славянски свят. Факт е, че периодите на най-интензивно преписване на тези съчинения отразяват различни аспекти на тяхното възприемане. Първият пик, от средата на XV и XVI век, започва като реплика на високата среднобългарска традиция, доколкото повечето преписи са молдовски по произход и немалка част от тях са поместени в сборници с антологичен състав от типа на монашеската енциклопедия⁴¹. От това време обаче са и наченките на втората тенденция – включването на диететикони в сборници със смесено съдържание, която ще се разгърне в пълнота през следващия етап на усилено преписване през XVIII–XIX в. В този, по-разнороден и неустойчив състав, прочитът на диететикона се разколебава между просвещенския рационализъм, формиращата се „практика на себе си“⁴², от една страна, и езотеричното възприемане на света и човека през знаците на природата, звездните констелации и тълкуванията на психосоматичните процеси. В този контекст календарът звучи като медицински идиом,

---

⁴¹ ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Цит. съч., с. 143.

⁴² ФУКО, М. Цит. съч., с. 127.

който не следва да се чете единствено в дословността на предписанията, но и в проекциите на една развиваща се саморефлексия в полето на все по-нарастващата и усложняваща се „медицинска“ παιδεία.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГУШЕВА, А., М. ДИМИТРОВА. Текстове за женското здраве в късната южнославянска традиция. – В: *Кирило-Методиевски четения 2019. Сборник*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 126–138.

БЕНЧЕВА, Й. *Трапезата във византийско-балканския свят X–XV век*. София: ИК „Гутенберг“, 2019.

БЕНЧЕВА, Й. Храната на средновековните българи според византийските извори от XI–XII век. – В: ГЮЗЕЛЕВ, В. (Съст.) *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов*. София: ИК „Гутенберг“, 2017, с. 279–283.

БОГДАНОВИЌ, Д. *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*. Београд: Српска Академија Наука и Уметности и Народна Библиотека Србије, 1978.

БРАУН, П. *Светът на Късната античност 150–750 г. сл. Хр.* Прев. С. ГЯУРОВ. София: Наука и изкуство, 1999.

БЫЛИНИН, В. Календарные эпиграммы Николая Калликла в южнославянской и русской письменности XV–XVI вв. – В: БОГОЛЮБОВ, А., Р. СИМОНОВ (ред.). *Естественно-научные представления Древней Руси*, Москва: Наука, 1988, с. 39–51.

ГЕОРГИЕВ, Г. Опиум, живак и магия – български народни лековници и регионални лечителски „школи“ през Ранното възраждане. – *История*, 23, 2015, 5, с. 471–490.

ГЕОРГИЕВА, Т. Грамотите и житията като извори за храната на средновековния българин (XIII–XIV век). – *Времена*, 20, 2021. Електронна версия: shorturl.at/mMR26 [прегл. на 06.09.2023].

ДИМИТРОВА, М. *Тълкувания на Песен на песните в ркп. 2/24 от Рилската света обител*. София: Херон прес, 2012.

ДОБРЕВ, И. XIV век – класицизъм или пракрити? – В: *Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция в София, 26–28 юни 2003*. София: ГорексПрес, 2004, с. 19–26.

КАЖДАН, А., ЕПСТЕЙН, А. *Византийската култура XI–XII век. Промени и тенденции*. Прев. Д. ДИМИТРОВ. София: Фабер, 2001.

МУСАКОВА, Е. Луксозните ръкописи на XVII век. – В: *По следите на българската книга. Описи. Находки. Библиология: втори национален колоквиум, посветен на 160-годишнината от рождението на Лука Касъров (1854–1916)*. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2015, с. 247–263.

НАЙДЕНОВА, Д. Храната и храненето в средновековните славянски пенинциални текстове. – *Българска етнология*, 44, 2018, 4, с. 400–420.

ПАВЛОВ, И. *Присъствие на храненето по българските земи през XV–XIX век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001.

ПАВЛОВА, А. Храната на средновековните българи от XIII–XIV в. като част от всекидневния бит. – *История*, 1994, 1, с. 36–47.

ПАСКАЛЬ, А. О рукописном наследии молдавского книжника Гавриила Урика из монастыря Нямец. – *Istorie și cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. С. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

ПАСКАЛЬ, А. Неизвестное апокрифическое сочинение „Сказание Соломона како ясти во вся дни“ в славяно-молдавской книжности XV–XVI вв. – *Русин*, 54, 2018, 4, с. 13–32.

РАДОСЛАВОВА, Д. *Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2020.

СЫРКУ, П. Стари српски рукописи са сликама. – *Летопис Матице српске*, књ. 197, 1899, св. 1, с. 1–54.

ТУРИЛОВ, А. Ранний славянский список календарных эпиграмм Николая Калликла („Птохопродрома“): к вопросу о времени перевода. – В: ТУРИЛОВ, А. *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*. Москва: „Знак“, 2012, с. 471–477.

ТУРИЛОВ, А. Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв. – В: ТУРИЛОВ, А. *Slavia Cyrillomethodiana: Источниковедение истории и культуры южных славян и Древней Руси. Межславянские культурные связи эпохи средневековья*. Москва: Знак, 2010, с. 410–438.

ТУРИЛОВ, А. Гавриил. – В: *Православная энциклопедия*, Т. 10, Москва 2005, с. 205–206. Электронен вариант на: <https://www.pravenc.ru/text/161273.html> [прегл. на 06.09.2023].

ФУКО, М. *История на сексуалността. Т. 3. Грижата за себе си*. Прев. А. КОЛЕВА. Плевен: ЕА, 1994.

ЦАНКОВА, Г., П. ТИВЧЕВ, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век. – *Археология*, 6, 1964, 2, с. 41–45.

ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, М. Храна и аксиология според два текста в молдовски сборник Ms. Slav. BAR 649 от XVI век. – *Slověne*, 8, 2019, No 2, с. 140–162.

ЦОНЕВ, Б. *Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека*. София: „Държавна печатница“, 1920.

ШУЛЬЦ, Ю. (съст.) *Книга античности и Возрождения о временах года и здоровье*. Москва: Книга, 1972.

REFERENCES

BRUBAKER, L., K. LINARDOU (Eds.). *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers Delivered at the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies under the Auspices of the Society for the Promotion of Byzantine Studies, in Honor of the Professor A. A. M. Bryer, at the University of Birmingham, 29–31 March 2003*, Aldershot: Ashgate Variorum, 2007.

BOURAS-VALLIANATOS, P. Galen's reception in Byzantium: Symeon Seth and his Refutation of Galenic Theories on human physiology. – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 55, 2015, pp. 431–469.

- BOURAS-VALLIANATOS, P. *Innovation in Byzantine Medicine. The Writings of John Zacharias Aktouarios (c. 1275–c. 1330)*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- DALBY, A. *Tastes of Byzantium: the Cuisine of a Legendary Empire*. London – New York: I. B. Tauris & Co Ltd., 2010.
- HOHLWEG, A. Medizinischer 'Enzyklopädismus' und das Πόνημα Ἰατρικόν des Michael Psellos. Zur Frage seiner Quelle. – *Byzantinische Zeitschrift*, 81, 1988, no. 2, pp. 39–49.
- HORDEN, P. Prefatory Note: The Uses of Medical Manuscripts. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 1–6. Е-версия на адрес: http://www2.classics.unibo.it/eikasmos/index.php?page=doc_pdf/studi_online/02_zipser&lang=en [seen 06.09.2023].
- HORDEN, P. Medieval hospital formularies: Byzantium and Islam compared. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 145–165.
- IDELER, J. *Physici et medici Graeci minores*, 1, Berlin: G. Reimeri, 1841.
- KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietary Calendars in the Slavic Middle Ages: A Case Study. – *Studia Ceranea, Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe*, 11, 2021, pp. 269–282.
- KUZIDOVA-KARADŽINOVA, I. Dietetic texts in Medieval Slavonic Literature. Preliminary remarks. – *Scripta & e-Scripta*, 2019, 19, pp. 327–342.
- LANGKAVEL, B. *Simeonis Sethi Syntagma de alimentorum facultatibus*. Leipzig, 1868. Електронно копие на изданието: <https://wellcomecollection.org/works/fuvfjy7a> [seen 06.09.2023].
- MAYER W., S. TRZCIONKA (Eds.). *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium*. Brisbane: Brill, 2005.
- NUTTON, V. Byzantine medicine, genres, and the ravages of time. – In: ZIPSER, B. (Ed.) *Medical Books in the Byzantine World*. Bologna: Eikasμός [Online], 2013, p. 7–18.
- VAŠICA, J., J. VAJS. *Soupis staroslovanských rukopisů Národního musea v Praze. (= Catalogus Codicum Palaeoslovenicorum Musaei Nationalis Pragae)*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959.
- WILKINS, J., R. NADEAU (Eds.). *A Companion to Food in the Ancient World*. Malden–Oxford: Wiley Blackwell, 2015.
- ZIPSER, B. *John the Physician's Therapeutics. A Medical Handbook in Vernacular Greek*. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- [ANGUŠEVA, A., M. DIMITROVA. Tekstove za ženskoto zdrave v kăsnata južnoslavjanska tradicija. – V: *Kirilo-Methodievski četenija 2019*. Sbornik. Sofija: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2020, s. 126–138.
- BENČEVA, J. Hranata na srednovjekovnite bălgari spored vizantijskite izvori ot XI–XII vek. – V: Gjuzelev, V. (Săst.) *Izsledvanija v pamet na prof. d-r Georgi Bakalov*. Sofija: IK „Gutenberg“, 2017, s. 279–283.
- BENČEVA, J. *Trapezata văv vizantijsko-balkanskija svjat X–XV vek*. Sofija: IK „Gutenberg“, 2019.
- BRAUN, P. *Svetăt na Kăsnata antičnost 150–750 g. sl*. Hr. Prev. S. GJAUROV. Sofija: „Nauka i izkustvo“, 1999.

BYLININ, V. Kalendarsne èpigrammy Nikolaja Kallikla v južnoslavjanskoj i ruskoj pis'mennosti XV–XVI vv. – V: BOGOLJUBOV, A., R. SIMONOV (red.). *Estestvenno-naučnye predstavlenija Drevnej Rusi*, Moskva: „Nauka“, 1988, s. 39–51.

CANKOVA, G., P. TIVČEV, Novi dannii za bita i materialnata kultura na naselenieto v zapadnite bälgarski zemi prez XII vek. – *Arheologija*, 6, 1964, 2, 41–45.

CIBRANSKA-KOSTOVA, M. Hrana i aksiologija spored dva teksta v moldovski sbornik Ms. Slav. BAR 649 ot XVI vek. – *Slovène*, 8, 2019, No 2, s. 140–162.

CONEV, B. *Opis na slavjanskite räkopisi i staropečatni knigi v Plovdivskata narodna biblioteka*. Sofija: „Däržavna pečatnica“, 1920, s. 173–181.

DOBREV, I. XIV vek – klasicizëm ili praktiri? – V: *Prevodite prez XIV stoletie na Balkanite. Dokladi ot meždunarodnata konferencija v Sofija, 26–28 juni 2003*. Sofija: „GoreksPres“, 2004, s. 19–26.

FUKO, M. *Istorija na seksualnostta*. T. 3. Grižata za sebe si. Prev. A. Koleva. Pleven: „EA“, 1994.

GEORGIEVA, T. Gramotite i žitijata kato izvori za hranata na srednovekovnija bälgarin (XIII–XIV vek). – Väv: *Vremena*, 20, 2021. Elektronna versija: shorturl.at/mMR26 [seen 06.09.2023].

KAŽDAN, A., A., EPSTEJN. *Vizantijskata kultura XI–XII vek. Promeni i tendencii*. Prev. D. DIMITROV. Sofija: Faber, 2001.

MUSAKOVA, E. Luksoznite räkopisi na XVII vek. – V: *Po sledite na bälgarskata kniga. Opisi. Nahodki. Bibliologija: vtori nacionalen kolokvium, posveten na 160-godišnjinata ot roždenieto na Luka Kasarov (1854–1916)*. Plovdiv: Narodna biblioteka „Ivan Vazov“, 2015, s. 247–263.

PASKAL', A. Neizvestnoe apokrifičeskoe sočinenie „Skazanie Solomona kako jasti vo vsja dni“ v slavjano-moldavskoj knižnosti XV–XVI vv. – *Rusin*, 54, 2018, 4, 13–32.

PASKAL', A. O rukopisnom nasledii moldavskogo knižnika Gavriila Urika iz monastyrja Njamc. – *Istorie ši cultură. In honorem academician Andrei Eșanu*, ed. C. MANOLACHE, Chișinău 2018, p. 343–375.

PAVLOV, I. *Prisästvija na hraneneto po bälgarskite zemi prez XV–XIX vek*. Sofija: AI „Prof. Marin Drinov“, 2001.

PAVLOVA, A. Hranata na srednovekovnite bälgari ot XIII–XIV v. kato čast ot vsekidnevniija bit. – V: *Istorija*, 1994, 1, s. 36–47.

RADOSLAVOVA, D. Bälgarskata knižnina ot XVII vek: centrove, knižovnici, repertoar. Sofija: IC „Bojan Penev“, 2020.

ŠUL'C, Ju. (s"st.) *Kniga antičnosti i Vozroždenija o vremenah goda i zdorov'e*. Moskva: Kniga, 1972.

SYRKU, P. Stari srpski rukopisi sa slikama. – *Letopis Matice srpske*, књ. 197, 1899, sv. 1, s. 1–54.

TURILOV, A. Gavriil. – V: *Pravoslavnaja ènciklopedija*, T. 10, Moskva 2005, 205–206. Elektronen variant na: <https://www.pravenc.ru/text/161273.html>

TURILOV, A. Rannij slavjanskij spisok kalendarsnyh èpigramm Nikolaja Kallikla („Ptohoprodroma“): k voprosu o vremeni perevoda. – V: TURILOV, A. *Mežslavjanskije kul'turnye svjazi èpohi srednevekov'ja i istočnikovedenie istorii i kul'tury slavjan: Ètjudy i harakteristiki*, Moskva: „Znak“, 2012, s. 471–477.]

ON SOME POSSIBLE USES OF DIETOLOGICAL CALENDARS IN A SOUTHERN SLAV CONTEXT

Abstract. The article offers possible answers to the question of whether the dietary calendars disseminated among the South Slavs in the Late Middle Ages were actually practised or served only for reading. In this connection, it highlights the main specificities in the Byzantine and Slavic cultural contexts within which interest in dieteticons unfolded. On the basis of this comparison, it is suggested that, on Slavic soil, this applied genre may have had mostly symbolic value and that, although it provided a model of a concrete *modus vivendi*, it was primarily a sign of prestige, a marker of readers' attitudes and cultural needs. Evidence is drawn from sources that demonstrate that the dietary prescriptions given in these calendars were entirely feasible. At the same time, considering the extant manuscripts, the copyists and, more generally, the spiritual changes that took place in the Late Middle Ages, the reading of dietetic works in this period is interpreted as a socio-cultural phenomenon, as part of a wider self-reflection of the emerging new reader and user.

Keywords: dietetic calendars, medicine, Late Middle Ages, reception

Irina Kuzidova-Karadžinova, PhD,

ORCID iD 0000-0002-3202-8118

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: irina.kuzidova@gmail.com